

УДК 361

Топішко Н. П.,*старший викладач кафедри економічної теорії Національного університету "Острозька академія "*

СОЦІАЛЬНІ РИЗИКИ ЯК ЧИННИК РЕГУЛЮВАННЯ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ

У статті розглянуто сутність і класифікацію соціальних ризиків. На основі соціологічного дослідження, проведеного автором, проаналізовано стан соціальної захищеності громадян Рівненської і Хмельницької областей.

Ключові слова: *соціальний захист населення, соціальний ризик, соціологічне опитування, традиційні і нетрадиційні ризики.*

Essence and classification of social risks are considered. On base of author's sociological research, the state of citizens welfare of Rivne and Khmelnytsk regions is analysed.

Key words: *citizens welfare, social risk, sociological quationary, traditional and non-traditional risks.*

Постановка проблеми. Відповідно до сучасних методологічних засад, в основу механізму регулювання соціального захисту населення (СЗН) покладено категорію “соціальний ризик”. Це поняття було введено у науковий обіг відповідно до таких міжнародних актів, як: Конвенції та Рекомендації МОП № 10 (1952 р.) про мінімальні норми соціального забезпечення; № 128 (1967 р.) про допомоги по інвалідності, по старості та в разі втрати годувальника; Європейського Кодексу соціального забезпечення (1964 р. та 1990 р.); Європейської хартії про основні соціальні права трудящих (1989 р.) тощо.

Ризик – це міра очікуваної невдачі, можливості втрати певних цінностей або настання небажаних подій. З погляду суспільного буття, всі ризики є соціальними, проте виокремлюють суто соціальні ризики. Вони розглядаються як “міри очікуваного наслідку певного явища, настання якого пов’язано із вірогідністю втрати або обмеження економічної самостійності та соціального благополуччя людини” [1, с. 345]. Їх пов’язують із небезпекою соціальних деформацій та диспропорцій у функціонуванні й розвитку людини, суспільства, держави [2, с. 100].

Аналіз останніх досліджень та публікацій показує, що у вітчизняній теорії та практиці такий підхід є відносно новим і вимагає подальшої розробки. Проблематика оцінки і запобігання соціальним ризикам висвітлена у роботах Н. Б. Болотіної, Н. П. Борецької, Т. Боярчук, Е. Лібанової та інших вчених. Для створення дієвої системи СЗН потрібен комплексний і систематичний аналіз соціальних ризиків, їх якісна оцінка, вимір, прогнозування.

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає у розкритті сутності традиційних та нетрадиційних ризиків, розробці методики їхньої оцінки, визначенні їхнього впливу на стан соціальної захищеності громадян України під час сучасної світової фінансової кризи.

Виклад основного матеріалу. Соціальні ризики вважають наріжним каменем соціального захисту, розглядаються як його мета [3, с. 45]. Їх потрібно враховувати для попередження погіршення умов соціальної безпеки взагалі та найбільш уразливих верств населення зокрема.

До соціальних ризиків відносять втрату постійного джерела доходу у випадку безробіття; непрацездатності внаслідок хвороби, нещасного випадку, старості, вагітності, необхідності догляду за дітьми; смерті годувальника тощо. Зазначені ризики є масовими, виникають внаслідок певних подій, які відомі й мають постійний, передбачуваний характер. Вони, як правило, мало залежать від поведінки окремої особи і визначаються, переважно, соціальними та економічними умовами. Законодавчо затверджений їхній перелік та механізм забезпечення характеризує стан соціального захисту у кожній країні зокрема та його еволюцію.

Важливе значення для організації системи СЗН має класифікація соціальних ризиків. Це питання є дискусійним внаслідок відсутності єдиної методики її визначення. Кожна країна визначає їх, виходячи із соціально-економічної ситуації, орієнтуючись на норми міжнародних Конвенцій (напр., Конвенції МОП №102 та Європейського Кодексу соціального забезпечення). Згідно з цим Кодексом соціальні ризики поділяють на традиційні та нетрадиційні [2, с. 46-49]. До традиційних належать ризики втрати або зменшення доходу внаслідок об'єктивних обставин: хвороби, безробіття, старості, трудового каліцтва, професійного захворювання, утримання дітей, вагітності та пологів, інвалідності, втрати годувальника. Вони є типовими і мають найвищий коефіцієнт вірогідності у житті кожної людини. Їх враховують при наданні соціальних виплат через систему соціального страхування. Таким чином, застрахо-

вані особи (переважно працюючі) приймають участь в їхньому фінансуванні. В Україні традиційні ризики відображені в Законі України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування (ст.26) [5].

Згідно з методологічними підходами до поняття “людський капітал” і “соціальний захист”, що їх рекомендують в умовах глобалізації міжнародні організації, пропонується розширити перелік життєвих обставин, які порушують нормальну життєдіяльність особи та які вона не може подолати самотійно. Такі соціальні ризики вважаються нетрадиційними. У країнах Європи до них належать підтримка сімей з дітьми, виховання та освіта дітей, догляд за хворими дітьми і батьками, допомога на будівництво і утримання житла, грошова підтримка матері на період перерваної професійної освіти з розрахунку до п'яти років на кожну дитину, бідність тощо. У державах, де проводиться активна сімейна політика шляхом вирівнювання сімейних витрат, сімейні соціальні допомоги надаються поза системою соціального страхування за рахунок податків. В українському законодавстві нетрадиційні соціальні ризики регулюються низкою законів. Найбільш повно вони сформульовані у Законі України “Про соціальні послуги” [5]. До таких життєвих випадків, що надають право на соціальну допомогу, належать інвалідність, самотність, сирітство, безпритульність, відсутність житла або роботи, малозабезпеченість тощо. Відповідно до класифікації соціальних ризиків щодо ступеня типовості соціальних ризиків та причини їх виникнення, на думку Н. Б. Болотиної [3, с. 49], їх можна згрупувати у такі види:

- загальнолюдські (загальносоціальні), які можна поділити на загальнопоширені (хвороба, непрацездатність, материнство, сімейні витрати, безробіття, старість, кончину, вдовство) і не загальнопоширені, які кожна країна визначає самотійно;

- професійні, зумовлені негативними чинниками виробництва, що призводять до травматизму і професійних захворювань;
- державно-політичні, пов'язаними із воєнними діями, політичними репресіями; техногенні та екологічні.

Вважаємо, що суттєвих відмінностей між вищезазначеними класифікаціями соціальних ризиків немає, хіба що це стосується кола охоплених проблем. Вони відображають звужений і розширений методологічні підходи до категорії СЗН. Перші три види соціальних ризиків певною мірою враховані у законодавстві й соціальній практиці зарубіжних країн та в Україні. Відповідним особам надається статус “жертва війни”, “інвалід війни”, “учасник війни”, “ветеран війни”, “жертва політичних репресій”. Проблема соціальних ризиків, спричинених

техногенними та екологічними негараздами сучасного суспільства та способів їхнього забезпечення, є новою для соціального законодавства. Вона потребує як юридичного, так і економічного опрацювання.

Дію соціальних ризиків посилюють ризики несоціального характеру. До останніх можна зарахувати:

- несприятливі соціально-економічні і політичні зміни;
- нестабільність чинного законодавства, коливання ринкової кон'юнктури;
- обмеженість або неповноту інформації про динаміку макроекономічних змін, тінізацію економіки тощо.

Ризик, у т. ч. й соціальний, має дві складові: ймовірність настання та розмір заподіяної шкоди. Встановлення ймовірності небажаної події передбачає оцінку ризику, тобто визначення її вірогідності, розміру шкоди та попередження можливих наслідків. Для цього потрібно виявити можливі джерела і чинники ризику, провести їхню систематизацію, визначити та оцінити інтенсивність впливу, ступінь та межі соціального захисту через розробку заходів щодо регулювання міри ризиків.

Оцінка чинників ризику передбачає їхнє ранжування на основі кількісних та якісних зіставлень. Останні характеризують ступінь прийнятної у цьому суспільстві небезпеки (ступінь ризику). Оцінка порогу допустимої безпеки є проблемним питанням соціальної теорії і практики. До неї підходять з двох позицій: як досягнення повної абсолютної безпеки життєдіяльності людини та припущення прийнятної ризику щодо життя і здоров'я людини (порогу допустимої безпеки). Якщо обсяг перших характеризує СЗН у широкому розумінні, то останні вказують на можливі мінімальні гарантії соціальної допомоги людині з боку держави з метою усунення загрози здоров'ю і життю. На наш погляд, у таких протилежних оцінках не врахована необхідність і практика встановлення середніх соціальних стандартів на основі державного регулювання трудових відносин.

Інтенсивність ризику характеризується вірогідністю (частотою) реалізації небезпеки для цього проміжку часу. Розмір заподіяної шкоди пов'язаний з оцінкою можливих соціальних та економічних втрат для члена суспільства. Як соціальні втрати розглядаються показники смертності або наслідків, що зумовлюють обмеження життєдіяльності людини, які призводять до повної або часткової втрати можливості здійснювати самообслуговування, навчатися, працювати, пересуватися тощо [1, с. 346]. Соціальні показники надають можливість оцінити рівень соціальної захищеності населення. Економічними показниками заподіяної шкоди є витрати людини, сім'ї, сус-

пільства на відшкодування наслідків явища, зумовленого соціальною ризиком. Оцінка величини економічних втрат дозволяє зіставити рівні та значимість ризику, визначити ступінь та межі страхового захисту, розмір відшкодування та необхідність попередження можливої шкоди від небажаної події.

З метою виміру соціальних ризиків застосовується механізм соціальної експертизи. Він передбачає розробку, зіставлення і додержання вимог державних соціальних стандартів і нормативів на основі моніторингу ризиків та оцінки соціального потенціалу. В обстеженнях належне місце повинно надаватися визначенню суб'єктивної оцінки рівня задоволення своїх соціальних потреб як чинника, що найбільше впливає на соціальну поведінку людей. Остання формується під впливом соціального порівняння.

Як правило, соціологічні моніторинги показують домінування в оцінці соціальної захищеності громадян економічних чинників як базових для життєдіяльності й добробуту. Вони характеризують стан соціально-побутової сфери, рівень доходів населення і необхідність підтримки достатнього та стабільного життєвого рівня, гарантій забезпечення якості товарів і послуг тощо. Проте потреби особистого інтелектуального розвитку, підтримки здоров'я, самореалізації займають все більше важливе місце в ієрархії усвідомлених бажань особи і сприяють формуванню самозахисних можливостей громадян. Це підтверджують дані табл. 1.

Таблиця 1
Моніторинг стану соціальної захищеності громадян,
проведений Центром Разумкова (грудень 2007 р.
до грудня 2006 р.)

№	Сфера	Змінилось на краще	Змінилось на гірше	Не змінилось	Ба- ланс	
					грудень 2007	грудень 2006
1	Рівень цін і тарифів	2,4	83,3	11,5	-80,9	-81,2
2	Впевненість громадян у завтрашньому дні	5,3	62,0	26,9	-56,7	-52,8
3	Ситуація в країні у ці- лому	7,5	47,1	38,9	-39,6	-32,6
4	Ставлення громадян до влади	6,3	45,1	41,0	-38,8	-40,4

5	Дотримання законності державними службовцями	6,1	37,3	41,6	-31,2	-20,5
6	Ситуація із злочинністю	5,4	36,6	47,6	-31,2	-22,8
7	Ставлення влади до громадян	6,8	37,4	47,3	-30,6	-26,5
8	Прозорість, відкритість діяльності влади	7,1	36,3	45,5	-29,2	-25,0
9	Рівень добробуту сім'ї респодента	13,0	41,6	43,2	-28,6	-21,0
10	Оплата праці	12,1	38,8	41,0	-26,7	-27,2
11	Можливість для громадян впливати на дії влади	6,6	33,1	50,5	-26,5	-21,6
12	Міжнародний імідж України	12,9	33,5	36,9	-22,6	-9,1
13	Забезпечення прав і свобод громадян	7,6	28,7	52,6	-21,1	-14,7
14	Економічне положення країни	11,1	53,6	30,5	-19,4	-26,0
15	Пенсійне забезпечення	15,3	32,8	41,7	-17,5	-27,1
16	Рівень демократії	12,2	22,4	53,7	-10,2	+3,6
17	Рівень свободи слова	16,3	19,0	54,2	-2,7	+9,9

¹ Джерело: [6, С. 4]

Як бачимо, відчуття суспільно-громадської влаштованості у більшості населення в грудні 2007 р. порівняно з груднем 2006 р. знизилася. Це свідчить про нестабільність макроекономічної ситуації, зниження рівня соціальної захищеності громадян.

З осені 2008 р. Україна знаходиться під впливом світової фінансової кризи, що дисбалансиє економіку країни, негативно впливає на життєвий рівень громадян. Проте її вплив є неоднаковим у регіональному аспекті. Вона торкнулася, перш за все, експортноорієнтованих галузей, банківського сектору. Мешканці невеликих міст постраждали найменше. Це підтверджують дані соціологічного опитування на тему "Стан і перспективи розвитку системи соціального захисту населення України", проведеного нами у лютому 2009 р. на теренах Рівненської і Хмельницької областей. У ньому взяло участь 430 респондентів, у т. ч. 160 чоловіків і 270 жінок. На питання: "Дайте оцінку зміни пара-

метрів стану соціальної захищеності громадян України” (на початок 2009р.)” відповіді респондентів розподілилися так:

Таблиця 2
Оцінка параметрів стану соціальної захищеності громадян
*України (на початок 2009 р.)**

Показник	зміни- лося на кра- ще	зміни- лося на гір- ше	не змі- нило- ся
рівень цін і тарифів	0	110	100
забезпеченість житлом	15	4	215
впевненість у завтрашньому дні	1	11	66
ситуація в країні в цілому	0	10	37
дотримання законності державними службовцями	20	10	200
ситуація із злочинністю	17	7	136
ставлення до влади громадян	2	9	65
прозорість, відкритість діяльності влади	19	7	188
рівень добробуту сім'ї респондента	12	10	161
оплата праці	9	6	136
можливість для громадян впливати на дії влади	4	5	263
забезпечення прав і свобод громадян	23	5	269

**Джерело: результати соціологічного дослідження, проведеного автором*

Як свідчать дані табл.2, основні параметри соціальної захищеності для більшості громадян не зазнали змін. Тільки третина зазначила, що ситуація погіршилася. Можливо, це пов'язано із віковою структурою опитуваних. Серед них молодь у віці 18-25 років становила 192 чол. (44,7%); 26-40 років – 119 чол. (27,7%); 41-55 років – 101 чол. (23,5%); понад 55 років – 18 чол. (4,1%). Вищу освіту мали 166 респондентів (38,6%), неповну вищу – 122 чол. (28,4%), середню спеціальну – 68 чол. (15,8%), середню – 77 чол. (17,2%).

В опитуванні взяли участь 29 пенсіонерів, 33 безробітних, 130 робітників, 82 службовця, 14 менеджерів, 12 підприємців, 6 селян, 124 студенти. З них 211 респондентів були одружені, неодруженими були 219. Особистий дохід з тих, хто взяв участь в опитуванні, був у таких межах: 500-800 грн. – 129 осіб; 800-1100 грн. – 71 осіб.; 1100-1400 грн. – 53 осіб; 1400-1700 грн. – 35

осіб; 1700-2100 грн. – 15 осіб; понад 2100 грн. – 33 осіб. Проте більше половини респондентів (223 осіб.) зазначили, що їхній особистий дохід є недостатнім, а 109 чол. (переважно студенти) зазначили, що його зовсім не вистачає для задоволення основних потреб. Тільки 78 чол вважають свій дохід нормальним, у т. ч. три людини вважають його більш ніж достатнім. Такі дані свідчать про те, що заробітна плата, яка є основним джерелом особистих доходів для 277 респондентів, не виконує свої функції (відтворювальну, захисну, стимулюючу). Соціальні трансферти (пенсії, допомоги, доплати) були джерелом доходів для 110 чол. Другу зайнятість, за яку отримували постійну платню, мали 22 людини. Випадкові епізодичні заробітки поповнювали доходи 92 чоловік. Доходи від цінних паперів мали всього 5 чол. Підприємницькою діяльністю займалася 31 людина. На наявність інших джерел доходів вказали 79 чол. Окрім зарплати інших доходів не мали 44 людини.

На питання: “На якому рівні задовільняються Ваші потреби?” 101 респондент відповів, що живе від зарплати до зарплати, 260 чол. мали гроші на щоденні витрати, разом із тим, їх не вистачало на купівлю товарів тривалого користування, і лише п’ять людей ні в чому собі не відмовляють. Проте тільки четверо з числа опитаних свій статус визначили як дуже багатий, 158 чол. – як середній, 193 чол. – як небагатий і 31 чол. як бідний (44 чол. не визначилися із відповідями).

Разом з тим, на основне питання анкети: “Як Ви оцінюєте рівень особистої соціальної захищеності (від 0 до 100%)?” ті, хто брав участь в опитуванні, зазначили таке: 0-20% – 133 чол.; 21-45% – 100 чол.; 46-75% – 166 чол.; 76-100%. – 31 чол. Отже, суб’єктивна оцінка особистої соціальної захищеності у більшості випадків є заниженою. Такий підхід кореспондується із рівнем доходів респондентів (табл. 3), що дозволяє підтвердити провідну роль заробітної плати у соціальному захисті людей.

Серед причин низької особистої соціальної захищеності домінували такі, як “середньодушовий дохід є меншим за прожитковий мінімум” (31% відповідей); “працюючи члени сім’ї є годувальниками усієї родини” (29,6%); “відчуваю невпевненість в отриманні (збереженні) роботи у майбутньому” (44%). Вплив позаекономічних чинників зазначило 16% опитаних. На існування заборгованості з заробітної плати вказало 62 чол. (14,4%).

Як показують дані табл. 4, на прохання оцінити роль держави у проведенні заходів щодо забезпечення соціального захисту громадян 361 респондент (84%) зазначив, що вона слабо і надто слабо використовує свої можливості.

Таблиця 3

*Розподіл респондентів за рівнем оцінки особистої соціальної захищеності (залежно від розміру особистого доходу), осіб**

Рівень соціальної захищеності	Особистий дохід, грн							
	до 500,0	500,1-800,0	800,1-1100,0	1100,1-1400,0	1400,1-1700,0	1700,1-2100,0	2100,1-2400,0	понад 2400
мінімальний 0-20%	75	39	7	3	4	1	-	4
низький 21-45%	34	44	17	2	2	1	2	-
середній 46-75%	49	80	22	2	4	4	-	3
високий 76-100%	3	15	7	1	-	3	-	2

**Джерело: результати соціологічного дослідження, проведеного автором*

Таблиця 4

Розподіл респондентів за їхньою оцінкою (у балах від 0 до 100) діяльності держави у сфері забезпечення соціального захисту населення, осіб

Напрямки забезпечення соціального захисту населення	0-20 балів	21-45 балів	46-75 балів	76-100 балів
соціальний захист непрацездатних громадян;	142	90	96	18
соціальний захист окремих категорій населення за рахунок державного бюджету;	114	96	113	22
координація і контроль за впровадженням заходів із соціального захисту;	144	90	93	19
стимулювання впровадження і поширення державного і приватного соціального страхування;	144	87	93	20
нормативне забезпечення та управління соціальним захистом;	147	78	93	21
не можу відповісти	84			

**Джерело: результати соціологічного дослідження, проведеного автором*

Однак 49 чол. вважають, що держава робить усе, що від неї залежить, і достатньо повно використовує можливості для захисту своїх громадян. Досягнення держави у реалізації певних на-

прямів у забезпеченні соціального захисту населення учасники опитування оцінюють неоднозначно. Як бачимо, домінують занижені оцінки. Це свідчить про те, що більшість продовжує сподіватися переважно на державу, ніж на себе.

Оцінюючи вплив традиційних і нетрадиційних ризиків, наведених у табл. 5, на соціальну захищеність індивіда, респонденти зазначали, що практично всі вони впливають, а часто й суттєво (у т. ч. й сучасна світова фінансово-економічна криза) на добробут громадян.

Таблиця 5
Оцінка респондентами ступеня впливу традиційних і нетрадиційних соціальних ризиків на соціальну захищеність громадян

	суттєво впливає	впливає	опосередковано впливає	можливо впливає, а може й не впливати	не впливає
можливість захворювання	156	170	54	39	8
рівень доходів	204	184	28	8	3
кількість дітей в сім'ї	129	194	56	31	16
втрата годувальника	258	121	21	14	15
досягнення пенсійного віку	73	201	88	54	15
можливість травматизму, пов'язаного з виробництвом	146	162	59	47	13
безпритульність (можливість незабезпеченості житлом)	205	140	46	20	19
професійно-кваліфікаційний рівень	85	183	102	40	19
зайнятість населення	91	217	86	28	5
гарантованість якості товарів і послуг на відповідних ринках	70	152	110	75	19
безпека від кримінальних елементів	99	133	110	68	15
державні соціальні гарантії	115	176	78	43	15
громадські права і свободи	83	164	94	60	22
як впливає сучасна фінансова і економічна криза на ваш добробут	221	132	58	30	69

** Джерело: результати соціологічного дослідження, проведеного автором*

Проблема полягає у тому, що більшість чинників, які спричиняють соціальні ризики, є слабо прогнозованими, неповністю контрольованими. Соціальні ризики кількісно можливо оцінити лише за ймовірністю їхнього настання. Методика здійснення такої оцінки не є достатньо розробленою. Діюча методика кількісної оцінки соціальних ризиків враховує лише ймовірність настання небажаних подій і не враховує їхнього впливу на рівень соціальної захищеності населення.

Висновки. Соціальні процеси, у т. ч. соціальні ризики, характеризуються неповнотою, нечіткістю та невизначенністю і, на наш погляд, не допускають достатнього ступеня формалізації. Невизначеність виникає, по-перше, за наявності значної кількості вимірювань соціальних ризиків. По-друге, вона присутня також у випадку, коли деякі якісні характеристики є нечіткими, "розмитими" за своєю природою. Тому для оцінки і контролю соціальних ризиків ми пропонуємо застосовувати нову методику на базі теорії нечітких множин. Ця теорія дає змогу певною мірою формалізувати процеси і явища соціальної, економічної та інших сфер, полегшити процес прийняття рішень.

Література

1. Социальная энциклопедия / За ред. А. П. Горкина и др. – М.: БРЭ, 2000. – 438 с.
2. Борецька Н. П. Соціальний захист населення на сучасному етапі: стан і проблеми. – Донецьк: Янтра, 2001. – 351 с.
3. Болотіна Н. Б. Право соціального захисту України: Навч. посіб. – К.: Знання, 2005. – 615 с.
4. Закон України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування" // Соціальний захист. – 1998. – № 3. – С. 6-14.
5. Закон України "Про соціальні послуги" // Голос України. – 2003. – 22 липня. – С. 1.
6. Шангіна Л. Падав минулорічний сніг // Дзеркало тижня, 29 грудня 2007 р. – С. 4.
7. Папієв М. Ю. Соціальний захист населення в умовах фінансово-економічної кризи в Україні // Україна: аспекти праці. – 2009. – № 2. – С. 7-13.
8. Кір'ян Т., Куліков Ю. Формування механізмів захисту населення від фінансово-економічної кризи // Україна: аспекти праці. – 2009. – № 2. – С. 14-20.